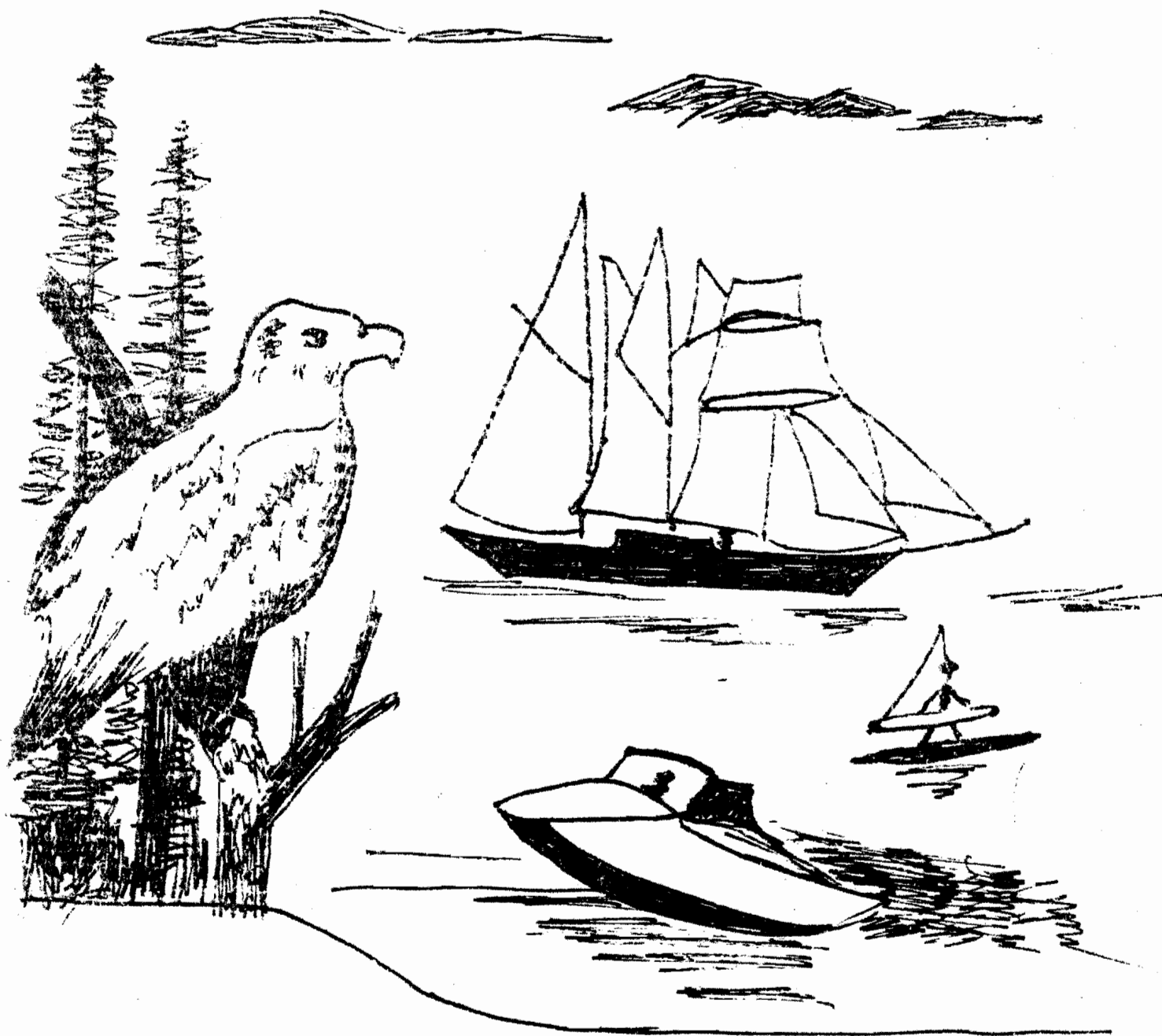

Tvärnö

Förr och Nu

1994

TILL CIRKELDELTAGARNA !

Det är senhöst. År 1994 går mot sitt slut. Ett år fyllt med händelser, som väckt starka känslor. I vår studiecirkel är medelåldern ganska hög. Sex av oss har passerat 75 år, och de två äldsta har nått den aktningsvärda åldern av 85 år.

När man kommit dithän känner man en stor tacksamhet över att få uppleva ännu en ny vår och en ny sommar, och att vara i stånd att kunna glädjas åt livet.

I den tidiga våren, i april, nås vi av ett bud, som lamslår oss alla. Sven-Olof Söderström finns inte längre. Den livskraftige Sven-Olof, som för oss alla personifierade Tvärnö, är borta. Han kunde allt praktiskt och såg till att allt var i sin ordning. Han hade ett särdeles gott minne och visste mycket om Tvärnös historia och om de människor, som bor och bott härute. Sven-Olof var inte som andra. Han var ett original. Vi lyssnar fortfarande efter hans traktorljud på vägen och väntar att han tar av sig stövlarna i farstun för att komma in och berätta en mustig historia eller "slänga käft", som han brukade säga. Vår saknad är stor.

Vi nås av ännu ett sorgebud. Samma dag, som Sven-Olof begravs, den 22 april, lämnar oss Sonja Edin, som varit en eldsjäl i vår studiecirkel från starten sommaren 1987. Vi visste ju att hon en längre tid kämpat en heroisk kamp mot sin svåra sjukdom, som hon på ett fantastiskt sätt negligerade. Den sista tiden låg hon på lasarettet i Östhammar. Den 21 april besökte Martin och jag henne där och överlämnade 20 röda rosor från studiecirkeln. Hon var blek och trött, men berättade ändå om den del av sin forskning om Värblingsö, som hon slutfört. Dagen efter somnade hon in för alltid.

För oss var Sonja så förknippad med Tvärnö och Sundskär. Hon var sommar. Ljus sommar. Vi har minnen av besök i hennes sommarhem på Sundskär, av storryssja, not, gamla redskap av olika slag, av perenner och plommon och av den förtjusande vävkammaren med fönster mot glittrande vatten och hängbjörk. Sonja lade själv sina nät och rodde sin eka över sundet i ljus och mörker och i de flesta väder. Hon var också en skicklig väverska med sinne för färger och kvalitet. I samband med en studiecirkel i linhantering förärade hon mig en "lindocka", en liten vacker figur med blårandig kjol och sjal av linne. Så typiskt Sonja.

Men hon var framför allt en ambitiös och kunnig bygdeforskare, som gjorde stor insats i cirkeln genom forskning om båtsmän, om Tvärnö skola och om Värblingsö. Hon kände till människor och näringar härute och bidrog med värdefulla upplysningar. Hon gav också uppslag till givande studiebesök och deltog aktivt i utställningen "Tvärnö förr och nu" sommaren 1991.

Vi hade så gärna velat behålla vår vän och studiekamrat Sonja.

Och nu har hösten kommit, och med den den fruktansvärda Estoniakatastrofen, som försänkt vårt land och oss alla i maktlöshet och sorg. Ett år som skapar starka känslor

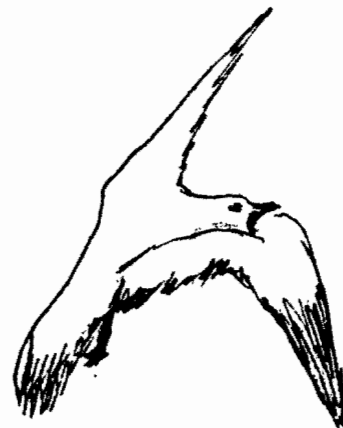
Men vi fick också en sommar, som vi inte kan minnas att vi haft tidigare. Sol, sol sol och värme. 20-25 grader i vattnet. Jobbigt men härligt.

Så startade vi vår studiecirkel igen. Den fick fortfarande behålla det gamla arbetsnamnet Tvärnö förr och nu, fastän den inte kom att handla'så mycket om Tvärnö. Vi har som vanligt fört vår lilla "dagbok", där olika deltagare skrivit referat från cirkelsammankomsterna. Referaten återges i denna skrift.

Jag vill tacka alla cirkeldeltagare för gott kamratskap! Vi har alla haft något att ge varandra av erfarenheter och kunskap. Ett alldeles särskilt tack riktas till dem som inkommit med värdefulla bidrag till denna skrift!
Nu hoppas vi på en vit jul och en ny vår och kanske ännu en studiecirkel.

Inga-Maja Ahlsén

De yttersta skären

Vi styr mot de yttersta skären
 där horisonten är fri
 Sol, himmel och vatten
 sjöfågels hessa skri

Därute på yttersta skären
 blommar en härlig ljung
 Vi kastar ankar för natten
 och du, liksom jag, är ung

Vår tid är ej mätbar härute
 Vi avsätter inte ett spår
 i den hårda, mjuka klippan
 som slipats i tusentals år

Solklotet sjunker i havet
 lämnar oss gyllene bro
 Vågornas eviga vaggång
 bjuder oss vila och ro

På den allra yttersta dagen
 den dag vi får slutligt bud
 vi möts vid de yttersta skären
 Där kan vi ana Gud

Inga-Maja

Den första sammankomsten
fredag 10 juni 1994

Vid vår första cirkelsammankomst för året hade 12 personer mött upp. Inga-Maja hälsade välkommen och erinrade med några minnesord om vår cirkelkamrat Sonja Edins bortgång, samt om Sven-Olof Söderström, som också var med i cirkeln, när vi började för flera år sedan.

Martin berättade därefter om ortnamn och deras betydelse, som han ägnat sin forskning åt under vintern. Anita och Martin berättar från sin forskning om Värblingsö och om hur de besökt Hargs bruk och fått gå igenom deras arkiv för att få uppgift om vilka som bott och levat på Värblingsö.

Anita berättar Sundmans hages historia. Det är hennes släktingar, som bott och arbetat där, med både lantbruk och fiske.

Så är vi då framme vid kafferasten. Inga-Maja bjuder i kväll på goda bullar och kakor, som får en strykande åtgång.

Efter kaffet får vi höra en intervju med Emma Max. Hon berättar sitt livs historia, om hur hon kom till Sverige som krigsbarn och sedan blev kvar här. Emma har också avlidit i vinter, 87 år gammal, så ortsbefolkningen på Tvärnö minskar.

Efter det vi hört intervjun med Emma övergår vi till att diskutera om vad vi ska ägna oss åt den här säsongen. Flera förslag finns, bl a ett studiebesök vid Örbyhus slott, en träff med en historieberättare, Sture Gustavsson från Harg, samt med Stig Unge från Utbildningsradion. Andra förslag är att besöka en utställning i Öregrund's rådhus, att bese Hargs kyrka och att titta på utställningen i Järnboden.

Nästa cirkelträff blir i skolan, torsdagen en 30/6 kl 18.00.

Vid pennan Eva.

"H A V E R I E R O C H T I L L B U D"

I vår studiecirkel har vi under årens lopp många gånger intresserat oss för sjöfarten i våra farvatten. Vi fann det därför lämpligt att besöka Stig Bergvalls och Gösta Öbergs utställning "Haverier och tillbud" i Öregrundsbibliotek. Den bestod av akvareller ev hundratals stolta segelfartyg, målade på sjökort, som samtliga råkat i sjönöd eller förlit i Roslagens svårnavigerade farvatten. Bibliotekarien berättade om utställningen samt spelade upp ett band, där vi kunde lyssna till information från den ordinarie guiden.

Efter besöket på biblioteket gick vi en trappa upp och tittade på konstutställningen "Havsbilder", målade av den kände upplandskonstnären Ragnar Johansson.

Så vandrade vi upp till hembygdsmuséet, där vi slog oss ned kring borden i grönskan på den vackra gården och njöt av medförd förtäring och solens sköna värme.

Fru Edlund hälsade oss välkomna till muséet och visade oss in i den före detta kaptensbostaden. Så vackert! Gamla ting, vackra trasmattor, gardiner med underbart vackra hemvirkade spetsar, tavlor, fotografier, husgeråd.... Där hade man kunnat sitta länge och bara njutit och kommit till ro. En helt underbar atmosfär. Man kände att man måste tala lågmält och vandra varligt.

Efter studiebesöken var vi överens om att vi haft en bra dag, och att nästa sammankomst samlas i Tvärnö skola.

S T I G U N G E F R Å N U T B I L D N I N G S R A D I O N besöker cirkeln den 30 juni

Till kvällens sammankomst hade inbjudits Stig Unge vid Utbildningsradion. Han hade vid tidigare kontakt uttalat sitt intresse för att ta del av vårt arbete för att se om det kunde gå att göra ett radioreportage om vår studiecirkel.

Inga-Maja presenterade de närvarande medlemmarna Amy och Sven, Anita, Bertil, Marianne och Raymond, Eva och Thorsten, agnes och undertecknad sekreterare. Hon gav också en kort orientering om cirkeln tillkomst och arbetssätt samt att cirkeln på grund av det stora deltagarantalet de första åren måste delas i två olika cirklar.

Undertecknad redogjorde för den ena cirkeln arbete med målsättning att under loppet av ett par terminer inventera öns gårdar och fast och -sommarboende befolkning från början av 1900-talet och framöver. Efter åtta års studier har vi även fått en ganska klar bild av bebyggelsen från och med slutet av 1600-talet. Exempel gavs på vad forskningen givit, flera intressanta människoöden och tilldragelser.

Inga-Maja orienterade om den andra cirkelns arbete rörande levnadsförhållanden, seder och bruk, och folktro. Flera bandade intervjuer hade gjorts under åren.

Anita redogjorde för skolväsendet på ön, skolbyggnades historia, lärarnas och elevernas strapatser och vedermödor mm.

Stig Unge intervjuade så de tre tidigare Tvärnöeleverna Amy, Eva och Bertil, som berättade om sin skoldag, skolväg, lektioner, lekar och nöjen. Bertil berättade också om brobygget vid Tuskö Täppan och om vägens tillkomst 1946.

Till sist gjordes en intervju med Sven om hans minnen om utövanheten av magiska konster, t ex att läsa över sjuka djur och människor för att få ofelbar bättring, och om konsten att förgöra bössor för skyttar man inte gillade, och hur bössorna kunde återställas. En mästare var Dövkalle i Västerbyn, men också Svens farmor och mor kunde konsten. Sven berättade med verklig inlevelse, och vi kommer säkert att framöver få höra hans röst i radion.

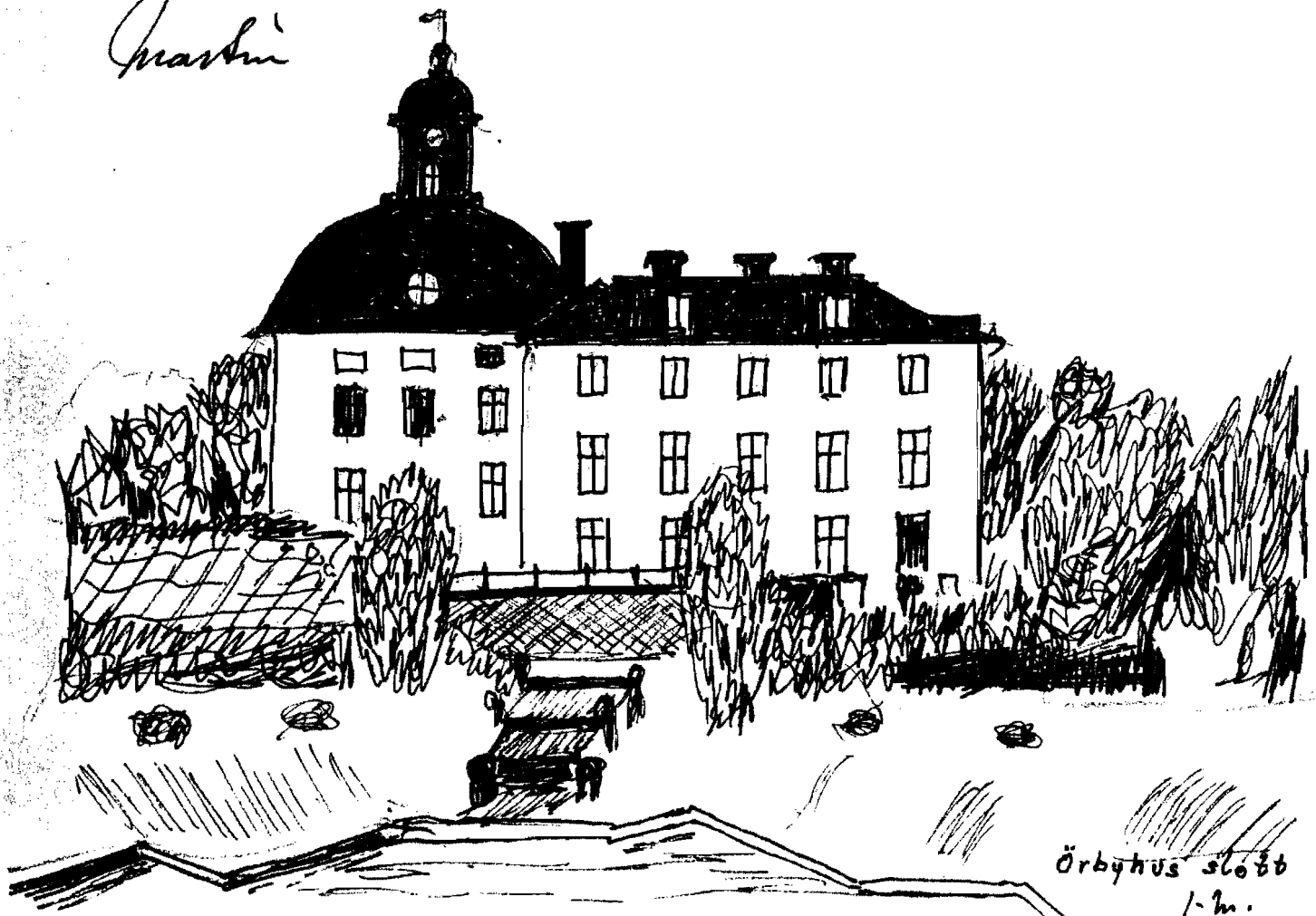
Det fanns ytterligare verksamhet att berätta om, men på grund av tidsbrist önskade Stig Unge återkomma inom kort för att fullborda intervjun.

Som vanligt vankades gott kaffe och välsmakande tilltugg. Marianne och Raymond gavs en välförtjänt eloge.

Vid nästa cirkelsammankomst den 14 juli delger oss före detta Tvärnöbon Sture Gustavsson, Harg, sina kunskaper om vår bygd.

Cirkelträffen därefter blir ett besök vid Dannemora samt vid Örbyhus slott.

Martin

Örbyhus slott
1-2 m.

Sture Gustafsson besöker cirkeln

Det var en underbart vacker kväll den 14 juli 1994 med strålande solsken och 24 grader i vattnet! (Tvärnösundet) när vi träffades för årets 4:e sammankomst.

Vid cirkelträffen deltog Sture Gustafsson, som tidigare bl a varit Tvärnöbo men numera bodde i Hargshamn, där han är född.

Efter Inga-Majas välkomnande och Martins redogörelse för tidigare träff började Sture berätta att Harboviks Skeppsgård- Hargs varv- år 1573 var Sveriges största skeppsgård. Här byggdes bl a "Kronan", som har återfunnits vid Öland samt "Carolus XI", som sjösattes 1678 vid Skeppsholmen i Stockholm. 1942 påträffades vraket vid grundarbete i Karlskronas hamn.

Mindre fartyg, s k "Äsping" byggdes. Ryssarna använde sig av sådana när de tog sig in i Sverige via vattenlederna. Odäckade båtar med 3 eller 4 segel tillverkades också.

Sture berättade vidare att han i sin barndom fick mycket fin kontakt med sjöfolk. Det var många båtar som kom och for. Grekerna t ex kunde ha levande höns ombord. Han visste också att det funnits ko på ett fartyg, papegojor samt kameleont.

När Sture arbetade som skogshuggare mitt på Tvärnö för Gimo skog bodde skogslaget hos nuvarande Nobels och Tibells. Han och några andra blev osams med basen från Östhammar och fick flytta. Det blev till "Dövkalles" stuga, där olika upplevelser inträffade, t e x med sovplats, kyla, rättor. Han berättade om Verner Edin, som byggde sitt första hus vid 18 års ålder. Edin var så närsynt att han en gång vid inläggning av ett golv fastnade med skägget mellan bräderna och fick hjälpas loss. Edin arbetade också som pråmskeppare. Han var en mycket duktig man. Vid 60 års ålder försvann han, men senare visade det sig att han mönstrat på en båt.

Eftersom flera av deltagarna kände till personer, platser och händelser blev det ett frågande, undrande och svarande hela tiden. Sture själv blev mycket intresserad av skrifterna om Tvärnö, som han fick.

Anita bjöd på gott kaffe med festbullar och russinkakor.

Vi var 12 personer som deltog och fördjupade oss i tider som svunnit.

Nästa träff blir utflykt till Dannemora och Örbyhus 4 augusti 1994 Avfärd från skolan kl 9.00.

Marianne skrev

TILL DANNEMORA OCH ÖRBYHUS

Den 4 augusti 1994 gick färden mot Dannemora och Örbvhus. Vi hade fint väder som vanligt. 12 cirkeldeltagare mötte upp och vårt första mål var Dannemora. Vi hade förmånen att få ordföranden i Dannemora Hembygdsförening, Tore Blom, som guide. Med sin klara stämma och stora kunnande om Dannemora gruvor blev rundvandringen en oförglömlig upplevelse.

Bergshanteringen i Dannemora har pågått åtminstone sedan 1400-talet ända in i våra dagar. Gruvan lades ned 1992. Det finns i dag ett femtiotal öppna dagbrott. Det största är Storrymningen, 200 m lång och drygt 100 m djup. Järnmalmen från Dannemora försörjde som mest ett trettiotal bruk, framförallt de norduppländska vallonbruken. Malmen var av hög kvalitet.

Under brukets storhetstid arbetade 250 man i gruvan. Förutom gruvarbetare fanns där gruvdrängar, forkarlar, smeder, kolare samt många träarbetare. Då man får förmoda att de flesta var gifta och hade stora familjer förstår man att det var livligt i Dannemora på den tiden.

Tore Blom beskrev hur man innan krut och dynamit användes, bröt malmen genom att elda på berget - s k tillmakning - så att berget sprack och man kunde skilja det malmrika berget från ofyndigt berg, detta skedde då för hand. Våldiga mängder ved erfordrades och hela gruvbacken var fylld av travar (stavrum), med ved. Upp- och nedtransporten av både folk och malm skedde i trätunnor (baljor). Runt gruvkanten stod enkla trälavar (torn) med hjul som linan löpte i. Som drivkraft hade man hästar, s k hästvandring eller hästvind.

Nedanför de branta gruvsidorna byggdes stegvägar där arbetarna klättrade upp och ned. När det var mörkt fick man sätta ett bloss, en brinnande torrvedssticka, i munnen för att ha händerna fria för klättringen. På vintern var det halt på ställningarna då det blev isbildning av den ständiga röken. Det var nog fara för livet många gånger och den "cykel-ambulans" vi såg fick nog göra många uttryckningar. Dess bättre höll sig gruvledningen med egen läkare och ett apotek.

Malmen fraktades till de kringliggande bruken av forkarlar med häst och släde och frakterna skedde på vintern då vägar och sjöar var tillfrusna.

Vi fick även se "Norra Makin" där en del gammal utrustning fanns bevarad. Efter hästvandringens tid kom ju ånga, tryckluft och el. Därefter promenerade vi till dagbrottet Storrymningen. Mellan gruvorna hade man gångar som hjälpte till med luftningen i gruvorna. Från en tillflyttad paviljong hade man en fin utsikt ner i gruvan. Flyttningen av paviljongen som var från 1870, hade ingått i ett ALU-projekt där även arbetslösa från bruket deltog. Gruvledningen har visat liten förståelse för befolkningens önskemål att få inrätta ett museum och tagit med sig föremål till huvudkontoret i Stockholm, sådant som hört intimt ihop med gruvans historia. t ex den helt unika gästboken, med bl a minnesord av ryske tsaren och andra prominenta gäster samt en modell av ett gruvspel som en arbetare knäpat ihop.

Före avfärden till Örbyhus intogs medhavd lunch i gröngräset nedanför Dannemora kontorsbyggnad, där det finns en modell där man kan se hur mycket som är utsprängt för gruvhål och tunnlar. Det hade varit intressant att få se men vi fick nöja oss med Tore Bloms beskrivning "det är som att gå på ett skal på en hålig ost, så utgrävt är berget under oss". Sedan Inga-Maja tackat honom för en fin visning drog vi vidare till Örbyhus.

Vid Örbyhus berättade guiden först lite om slottets historia. Det vackra tornet uppfördes på 1450-talet då slottet ägdes av Johan Kristersson Vase som var Gustav Vasas farfar. Tornet uppfördes som ett försvarsverk på den oländiga sankmarken vid Vendelsjön. Gustav Vasa, som bytte till sig Örbyhus av sina kusiner 1584, gjorde ett riksfäste här i det inre av Uppland med vallar, gravar och 54 fot höga stenmurar kring sin farfars fasta torn. Borgen utnyttjades aldrig som försvarsverk utan var statsfängelse ända till 1641. Föga kunde väl Gustav Vasa ana att hans son Erik skulle sitta fängslad och dö här. 1641 förvärvades slottet av Gustav Banér som byggde om det till ett barockslott. I början av 1700-talet ägdes slottet av de Geer på Leufsta. Under de två följande århundradena var det namnen von Platen, de la Gardie, Klingspor och Barnekow som satte sin prägel på Örbyhus.

Slottet ägs nu av von Rosen som låtit genomföra ett omfattande restaurerings- och inredningsarbete. Innan vi gick genom stenmuren för att komma till det fängelse dit Erik XIV fördes 1574 från statsfängelset i Västerås, fick vi bese stallet där herrskapets hästar en gång stått och där det nu förvarades de fina vagnar som man använt.

Erik XIV fängelserum var inte så avskräckande som man skulle tro även om det var tillbyggt och där nu fanns en öppen spis istället för den kolugn som fanns på hans tid. Där fanns nu stolar med gyllenläder och möbler som inte heller fanns på Eriks tid. Vid den tiden befann sig Örbyhus i ett bedrövligt skick. Det var då som Örbyhus skrev rikshistoria såsom varande den olycklige konungens sista tillflyktsort. I februari 1577 förgiftades Erik till döds av sin halvbror Johan. Modern historieforskning har fastställt att giftet var arsenik.

Här utvecklade Erik sina talanger. Han komponerade musikverk, skrev och tecknade. Ett välkänt dokument är marginalteckningar i ett latinskt foliant. De är utförda med penna och dåligt grönt bläck. När bläck och penna berövades honom använde han en spetsig träpinne och sotvatten. En teckning föreställande en kvinna med krona på huvudet var kanske hans älskade Karin Månsdotter.

Efter visningen var det dags för eftermiddagskaffe. Några stannade i parken vid Örbyhus och en del sökte sig till Gimo som har en vacker park invid dammen. Kaffet lät sig väl smaka.

Anita

Besök vid Hargs Bruksförvaltning och Hargs kyrka

- cirkelsammankomst nr 6 den 25 augusti 1994.

Som vanligt sken solen från en molnfri himmel när 15 cirkeldeltagare samlades kring Hargs Bruks gamla klockstapel för att av Bruksförvaltningens VD Ulf Dietrichson bli inbjudna till Bruksgården och dess trevliga konferenssal med dukat kaffebord.

Dietrichson kände till vår verksamhet och hade besökt hembygdsutställningen 1991 samt följt den nu pågående dokumentationen av Värblingsö. Han gav en mycket intressant redogörelse för Hargs bruks historia från och med Hans Kyles förvärv år 1638, Eric Oxenstiernas återuppbyggnad efter ryssarnas härjningar, järnbruksdriftens upphörande 1921, fram till brukets ombildning till Hargs godsförvaltning och dagens rationaliserade jord- och skogsbruk och nytillkomna verksamhetsgrenar. Dietrichson berättade också om den s k smedelns privilegierade ställning, och om hur smederna vid kyrkibesök i regel var klädda i frack.

En intressant person var den ordblinde Jöns Lindman, ett tekniskt geni, som för brukets räkning utvecklade maskiner och verktyg. Han konstruerade också urverket i klockstapeln, och han gjorde även moraklockor, som utöver timmar också angav dag och månad.

Antalet anställda vid Harg var på 1950-talet ca 300. I dag är arbetsstyrkan 27. I skogsbruket användes ca 150 hästar på 50-talet. I dag utförs arbetet av 3 processorer och 2 skotare. För 20 år sedan köptes 90 motorsågar per år mot nu 6 st.

Från bruksgården ställdes färden till Hargs kyrka, där vaktmästaren Ola Gustavsson och hans hustru tog emot oss, De hade mycket att berätta om kyrkobyggnaden och dess inredning, om präster och gudstjänstliv. Sakristian visande sig vara en omfångsrik skattkammare, och vi fick inte bara se utan också känna på de flesta dyrgriparna. Det varma mottagandet uppskattades mycket av cirkeldeltagarna.

Detta var årets sista sammankomst, och Raymond framförde å cirkeldeltagarnas vägnar ett varmt tack till Inga-Maja för ambitiöst ledarskap samt överlämnade en vacker kruka från Valdemarsudde.

Cirkelverksamheten skall fortsätta nästa år, och Inga-Maja lovade stanna kvar som ledare med förhoppning om goda medhjälpare.

Martin

Historia

Namnet Harg betyder stenhög, offeraltare och Hargs kyrka lär enligt traditionen vara uppförd på platsen för ett vikingatida offeraltare. Närliggande vikingagravar ger stöd för detta.

Den nuvarande kyrkan byggdes på 1400-talet och fick torn och kor under 1700-talet.

Före 1600-talets mitt var Harg delat i två bondbyar, Norrharg och Söderharg. 1638 bortbyttes Norrharg av drottning Christina till landshövding Hans Kyle, som bildade säteri.

Viktiga årtal i Hargs Bruks historia

- 1668 Riksamiral Gustaf Otto Stenbock förvärvar Hargs Bruk och anlägger vallonhammare och tysksmideshammare.
- 1668 Stockby masugn uppföres.
- 1680 Bennebols masugn uppföres.
- 1719 Ryssarna bränner ner hela bruket utom kyrkan.
- 1730 Friherre Eric Oxenstierna köper Harg och bygger åter upp bruket. Två vallonsmideshammare byggs.
- 1736 Tegelbruk anlägges.
- 1756 Hargs Bruk med tillhörande egendomar, bl a Christineholm och Burvik omvandlas till fideikommiss, som sedan ärvs i rakt nedstigande led av äldsta son eller dotter.
- 1855 Ebba Oxenstierna gifter sig med Friherren och hovmarskalken Joakim Tawast Beck-Friis.
- 1905 Järnbruket utökas med en lancashiresmedja.
- 1918 Lancashiresmidet upphör.
- 1921 Vallonsmidet upphör och stångjärnshammaren på Harg tystnar för gott. Bruket får istället sågverksdrift.
- 1962 Sågverket läggs ner.
- 1969 Fideikommisset avskaffas genom avvecklingslagen i samband med arvsskifte efter den siste fideikommissarien. Bruket ombildas till aktiebolag, Hargs Godsförvaltning AB.

Byggnader

1. Herrgården 1764-1767 arkitekt och byggmästare Elias Kessler
2. Herrgårdens köksflygel omkr. 1767
3. Herrgårdens förrådsflygel 1767
4. Herrgårdstallar, vagnshus 1788, Elias Kessler
5. Saltbod
6. Materialbodar för herrgården
7. Brygghus och slakeri för herrgården
8. Snickarverkstad
9. Herrgårdens fd mangelbod och tvättstuga, idag modernt slakteri
10. Mejeri 1890-tal
11. Kolhus, idag potatiskällare
12. Vallonsmedja fd
13. Bruksgården, samlingslokal fd kvarn 1752
14. Klensmedja 1700-tal
15. Tvättstuga, murarverkstad
16. Tornklocka 1759 med urverk av hovslagemästare Jöns Lindman Hargs bruk
17. Linbastu
18. Brukshandel
19. Vårdshus nu fritidsbostad, 1760-tal
20. Bostadshus, fd smedsbostäder
21. Ladugårdar 1819, 1820, 1825, 1834
22. Disponentbostad med flyglar, 1700-tal
23. Bostadslänga fd läkarmottagning, 1700-tal
24. Reparationsverkstad fd ladugård 1836
25. Sadelmakarverkstad fd
26. Lada, spannmålstork
27. Brukskontoret, fd förvaltarbostad 1800-talets slut
28. Spannmålsmagasin 1891
29. Jägarbostad fd kassörbostad 1900
30. Karlberg, bostäder
31. Nerhammaren, bostäder och uthus 1850-1920
32. Bostadshus 1730-40
33. Ladugårdslänga
34. Bostadshus "Nybygget" 1905
35. Kraftverk och transformator
36. Vallonsmedja 1905
37. Skogshyddorna fd arbetarbostäder 1916

Vid havet ligger Järnboden, uppförd 1758 av byggmästaren Raphael Claesson Pousette. Byggnaden används sommartid för konstutställningar.

////////// Privata vägar och gångar

MIN BARNDOMS SOMRAR

Varför blev just Tvärnö mitt sommarparadis?
Det är en historia som går långt tillbaka i tiden.

Det började med min farfar, som sommaren 1917-18 hyrde på Sandvik med den yngre hälften av sin tolvbarnaskara. Jag vet inte om det var en slump att han fann sitt sommarnöje just på Tvärnö eller om det berodde på att min farmor, som då var död, var kusin med Oskar Söderström på Södergården. Men jag vet att pappa och hans syskon blev goda vänner med de sju syskonen Söderström. Många fotografier i vårt familjealbum vittnar om detta. Märta Bauman (född Söderström) berättar ofta om hur roligt de hade.

Till den gästfria familjen Söderström återvände sedan pappa och flera av hans syskon år efter år. Trägnaste gäster var min pappa Seth och hans ett år yngre bror Folke. Det är också deras barn som förblivit Tvärnö trogna.

Kanske var det främst närheten till Tvärnö som gjorde att pappa, när han var färdig med sin examen, öppnade tandläkarpraktik i Östhammar. När mamma och pappa gifte sig i juni 1930 var det naturligt att smekmånaden skulle tillbringas på Tvärnö. De hyrde då hos familjen Johansson på Mellangården. Nu kom också mammas släkt till ön. Mormor och morfar hyrde ett rum och kök på Mellangården en sommar. Dit kom sedan mormors yngre syster med familj. Ingeborg och Carl-Arvid Sjöberg med sina tre barn trivdes så bra på ön att de sedan hyrde på Sandvik hos familjen Blomkvist i 30 somrar.
För mig som föddes 1932 var Tvärnö skola det centrum, som allt rörde sig kring. Mina föräldrar hyrde lärarbostaden under större delen av 30-talet. Öns lärarinna, Ines, gifte sig med Sven Söderström och bodde på Södergården, så bostaden var ledig.

På den tiden var det ännu ej vanligt att man köpte tomt och byggde fritidshus. Man hyrde in sig i någon bondgård. Ägaren flyttade ut till sitt sommarkök och fick en liten extraförtjänst. Men den kunde inte ha varit så stor. Enligt vad jag hört berättas skulle morfar och mormor inte betala mer än en krona veckan för rum och kök. Men till berättelsen hör att morfar betalade mer.
Så fanns det heller inga fritidshus på Tvärnö under min barndom. I Branthagen vajade sädesfälten. Men min släkt på både fars- och morsidan tycks ha dragits till Tvärnö. Om det inte fanns plats hos oss så hyrde de på Bodahagen, Sandvik, Södergården, Mellangården, hos Gösta Söderström (dvs den föregående ägaren) och vid "Ängarna" på Värblingsö. Folkes äldsta son Anders blev som barn i huset hos Märta och Uno Bauman.

Vi flyttade ut i början av juni och återvände inte hem förrän skolan började. En höst blev vi kvar någon vecka in på terminen. Jag hade inte själv börjat skolan. Min lycka var stor när jag fick komma in i skolsalen och vara med de stora barnen.
Det blev ett stort flyttlass när viskulle ut så vi fick hyra båt. På den tiden fanns ju ingen broförbindelse med fastlandet och ingen asfalterad väg på ön utan mjuka körvägar för häst och vagn. Det var många grindar efter vägarna. Utanför skolan fanns en stor röd grind med en trevlig klinka som sjöng till och talade om när någon kom förbi. Pappa, som naturligtvis inte var ledig hela sommaren, hade en liten aktersnurra, som han körde fram och tillbaka mellan Tvärnö och Östhammar. Våra släktingar från Stockholm kom ofta med den stora vita skärgårdsbåten, Östan eller Västan.

Då var det ännu djupt nog för båtarna att gå in till Östhammar. Vad jag minns kom båten så sent på kvällen att jag hade stoppats i säng. Men jag kunde inte sova av spänning utan låg och väntade på att höra båten tuta innan den lade till vid Södergårdens stora brygga.

Om vi inte handlade i Östhammar kunde vi gå tvärs över ön och låna båt hos Baumans eller hos moster och morbror på Sandvik. Sen rodde vi till Älvsnäs. Där fanns en riktig lanthandel, som var mycket spännande för ett barn. Mjölken hämtades i Södergården på kvällen. Vi barn fick alltid ett glas spenvarm mjölk att dricka och pepparkakor med smör på. Mamma satte filbunkar. Och det gör jag än i dag. När jag blev lite större kunde jag få gå med och hämta mjölk. Något som var högst märkvärdigt var att se separatorn arbeta. Den stod i köket hos Moster Svea, som vi kallade farbror Svens rara mamma.

Telefonen kom till ön 1938. Då gick vi till Lindkvists och ringde för där fanns telefonväxeln. Det var Gunhild som skötte den. Det hände att jag fick komma in och titta på den spännande apparaten. Gunhild hade en orgel och kunde både spela och sjunga. Jag minns även hur kopparkärlden glänste på spiselkransen i köket. Det var så fint. Nu står en av dessa krukor hemma hos mig som ett kärt minne.

Min närmaste och bästa lekkamrat under 30-talet var Ragnhild, vår granne Gustav Söderströms dotter. Hon var några år äldre och fick hjälpa sin mor en hel del i hushållet. Jag hade föga förståelse för detta och väntade otåligt på att hon skulle få lov att komma och leka. Vi hade båda livlig fantasi och hittade på många roliga lekar

På den tiden fanns det gott om fisk i sjön. Så fort jag var gammal nog att hålla i ett metspö fick jag följa med och meta. Att sätta mask på kroken var naturligt och ej obehagligt. Pappa var en skicklig fiskare. Han fick alltid fisk även om vi andra inte fick ett napp. Nät användes inte förutom löjnet. Det var metspö, spinnsjö och långrev som gällde. Och så rodde vi drag. Aborre tror jag vi åt varje dag. Gädda kunde man ledsna på. Äl fanns det gott om, men gös förekom inte. Fisket var förstås fr a männens nöje. Men de fick också lov att rensa fångsten. Smultron fanns det också gott om. Favoritstället var Gammängen vid Norrgården. Dit gick vi Bergavägen. Jag minns en gång, jag kunde inte varit äldre än 6år då pappa lovade mig en krona om jag plockade en hel liter. Det gjorde jag och fick dessutom 50 öre av min älskade morfar. Det var mycket pengar då.

Mina föräldrar var båda mycket naturintresserade och tog med oss barn på strövtåg i skog och mark. Ibland kunde vi tävla om vem som plockade buketten med flest arter. Svårare var att lära sig alla namnen. De vuxna excellerade i de latinska namnen. Men jag är tacksam för den grund som lades. Det har jag haft mycken glädje av.

Vi hade ett livligt umgänge med släkt och vänner. Båda föräldrarna var mycket gästfria. När jag bara var några år kom Sven Jerring på besök. Pappa hade ett förflutet som sportjournalist och kände många från den världen. Jag kommer inte ihåg händelsen själv. Men jag har ett foto på honom när han gör sin livs första paddeltur i vår kanot. Det var roligt att få visa sina kamrater när han sedan blev alla barns farbror Sven.

Mamma hade det säkert arbetsamt många gånger även om hon hade hjälp. Det var ju inte så bekvämt precis med stort hushåll när vattnet fick hämtas vid pumpen nästan nere vid sjön, inget kylskåp utan en fuktig jordkällare, slask och sopor på andra sidan vägen och vedspis i sommarvärmen.

Margaretadagen, mammas namnsdag, var alltid särskilt festlig. Då

dukades nere vid sjön. Regnade det, för det kunde hända, dukades istället långbord i skolkorridoren. Då kom alltid mycket folk, stora som små och det fanns många tårtor på bordet. Ofta med smultron. Det spelades mycket krocket och det gjordes båtutflykter

I början på 40-talet, hyrde vi ett par somrar undantagsstugan, Mor Perssons stuga, på Södergården. Då fick jag pröva på att mjölka. Men det var bara den snälla kullkon jag klarade av. En dag vrickade jag foten svårt och svullnade upp och kunde ej stödja på foten. Nästa kväll kom farbror Sven hem och han tog min fot och lirkade så varligt och rätt som det var så hade leden hittat rätt och jag kunde gå igen. Då lärde jag mig vilken kunskap det finns hos skärgårdsborna. Nu körde farbror Sven mjölkbåten Arken som blev en stadig förbindelse till Östhammar. Det var roliga resor värda ett kapitel för sig.

Min pappas dröm var att en dag få köpa Bodahagen. När stället blev till salu var han svårt sjuk och vågade ej köpet. Han dog samma år. Det blev istället mammas syster och svåger, Anna och Olle Heiding som köpte drömstället. Där tillbringade jag och mina systrar, fr a Kerstin, några härliga somrar i mitten av 40-talet. Efter några år flyttade emellertid familjen Heiding till Norrköping och tyckte att det blev för långt att åka. Och så såldes Bodahagen. Som ett minne från vår tid står där ännu vår gamla lekstuga, som hade flyttats ut från Östhammar.

På 50 och 60-talet bodde jag endast sporadiskt på Tvärnö. Sandvik och Baumans var mina tillflyktsorter. Men så småningom blev min fasta punkt hos Ulla Söderström, där jag nu hyrt i många år. Nu är det mera ett fritidsboende från tidig vår till sen höst. Jag har upptäckt andra värden. Cirkeln blev på något sätt sluten när min syster Kerstin fick möjlighet att hyra den gamla lärarbostaden i Tvärnö skola. Vår tidiga barndoms sommarställe är sig fortfarande likt, och Tvärnö har fortfarande kvar sin tjusning och dragningskraft. Så har också Folkes dotter Eva slagit ned sina bopålar på andra sidan ön med sin familj.

Eva Harell

VÄRLINGSÖ

Så har vi då kommit igång med skriften om Värblingsö.

Det har varit några års intensivt insamlade av fakta. Sonja och jag inriktade oss på vilka som bott på ön. Sedan 1750-talet finns *husförhörslängder* och i dem kan man se vilken som var ägare till en gård, eller arrendator om det gällde ett arrende, hans familj, tjänstefolk eller övriga som bodde på gården. Man kan även - om man har tur - finna vilka som bodde på "gårdens ägor" men många som finns med i husförhörslängderna har ingen gårdsanknytning, och då blir det genast svårare att veta var dom bodde.

Man kan säga att husförhörslängden utgör vårt äldsta folkbokföringsmaterial. Syftet var att prästen skulle kontrollera och förkovra sin församlings katekeskunskap.

Dessförinnan fanns *jordböckerna* som Gustav Vasa lät införa över hela landet. I dem finner man ägaren samt brukaren av en gård, inget om familjen i övrigt. Den första gången Värblingsö är upptagen i jordboken är år 1540. Jordböckerna infördes av Gustav Vasa för att få en effektivare och rättvisare indrivning av statliga skatter.

När vi började insamlandet trodde vi att det fanns två gårdar i byn samt Luntegårde och Norrhägnaden och några gårdar till. Men vi blev snart ställda, var bodde alla de människor som vi stötte på, fanns det många små torp, bodde folk inhysta på de större gårdarna? Frågorna blev många och antalet boende på ön likaså. Det var människorna vi funnit, men var hade dom bott.

Den mer historiska forskningen står Martin för. Med hjälp av gamla kartor försöker han finna boplatserna. Det är också hans penna som står för historieskrivningen. Genom intensivt sökande bland gamla handlingar i Uppsala och genom sina förbindelser bland forskare och annat lärt folk har han gjort många fynd:-

Vi har även haft tillgång till Hargs bruksarkiv. Det var främst förra sommaren, när vi fortfarande hade Sonja bland oss, som vi ägnade många dagar att söka efter handlingar med Värblingsö-anknytning. Många handlingar var gamla och svårlästa men genom Martins skicklighet att läsa äldre skrift lyckades vi få dem tydda. Vi blev mycket väl bemötta på Harg och i dess arkiv fann vi många intressanta dokument. Hargs bruk har ju haft många beröringspunkter med Värblingsö och de gamla handlingarna fanns väl arkiverade. Som en liten gentjänst kunde vi lämna ett exemplar av Martins över-

sättningar att läggas tillsammans med originalhandlingen till hjälp för kommande forskare.

Det har framkommit att den förste som vi säkert vet bodde på Värblingsö var bonden Magnus av Värblingsö eller Wirlinge som ön då kallades. Året var 1364. Enligt medeltidssakunniga på Riksarkivet i Stockholm, som vi haft kontakt med, är det svårt att komma längre tillbaka i tiden. Redan 1364 anses unikt då de flesta forskare ej kommer längre tillbaka än till 1500-talet.

Man får en tankeställare om den tidsrymd som det gäller när man vet att Albrekt av Mecklenburg var regent 1364 och att sedan ytterligare 35 regenter passerat revy fram till våra dagar.

Hur var det då i Sverige när Magnus bodde på Värblingsö.

Då fanns varken Östhammar eller Öregrund som städer. Östhammar omnämns första gången 1368 och Öregrund grundades 1491.

Digerdöden härjade, den kom ju med ett skepp från England till Bergen i Norge år 1350. Alla människor ombord dog och det var rättorna som kom iland och förde med sig smittan. Människorna dog i tusental både i Norge och Sverige. Katastrofen var fruktansvärd då man betänker att folkmängden i Sverige på den tiden endast var omkring 650 000 innevånare. Dessa bodde främst på slätterna eller i sjö- eller floddalarna och kring kusterna. Näringen var primitivt jordbruk, boskapsskötsel, jakt samt fiske vid kusterna samt i någon mån handel och sjöfart i städerna. Man levde mycket nära svältgränsen och denna överskreds vid varje missväxt. Bygderna var isolerade, vägar i vår mening fanns ej. Vägarna var bara stigar där man färdades med häst eller till fots.

Sjukvården på den tiden sköttes mest av kloka gubbar och gummor.

Fattigvård existerade inte. Man tog hand om sina anhöriga om man kunde. Med den egendomslöse och trälen hade samhället föga medkänsla.

Kyrkan gjorde inget då man ansåg att det var lättare för en fattig än för en rik att komma in i himlen. I Uplandslagen står "Nu kan vanför eller fattigt folk föras by eller bonde emellan; då är var bonde skyldig att underhålla det ett dygn, vilken tid på dygnet det än kommer. Ingen må vräka det ifrån sig samma natt".

Det var hårda bud under medeltiden.

17

Sedan dröjde det till år 1425 innan Sigge i Verlinge dök upp. Han hade då blivit instämd till tinget.

Under Vasatiden (1523-1651) har vi i jordeböckerna funnit 2 hemman som brukades och år 1638 överläter Drottning Christina 2 st halva skattehemman på Värblingsö till Hans Kyle på Harg.

Hans Kyle var en intressant person som Martin har beskrivit ingående. Hargs bruk och dess ägare hade ju på den tiden stor betydelse för Värblingsö-borna varför vi bedömt det intressant att berätta lite om dessa godsherrar.

Man vet ej med bestämdhet hur stor Sveriges befolkning var vid medeltidens slut. Med ledning av en taxering som företogs år 1571, när den första Älvsborgs lösen skulle betalas, (Sverige betalar till Danmark för att återfå Älvsborgs fästning), uppskattade man hela landets folkmängd det året till ungefär 750 000. Den höga natalitet motverkades så gott som helt av pester, krig och stor barndödlighet, varför folkmängden ökade långsamt under 1500- och 1600-talen. Jordbruk och boskapsskötsel dominerade helt och jorden fördelades vid medeltidens slut på följande sätt: Kronan 5%, Kyrkan 21%, Världsliga frälset ca 22% och Skatte ca 52%.

Gustav Vasa ogillade storfamiljer och ville att barnen vid arvskiften skulle dela på gårdarna och även att de skulle bryta nybyggen. Gustav Vasa ansåg att kronan eljest fick minskad skatt från ett hemman då flera familjer "klumpade sig samman"..

En annan intressant person var Raphael Pousett som var byggmästare vid Harg och var den som byggde Järnboden. Hans anfader invandrade från Belgien 1627 och anställdes som smältmästare först vid Lövsta bruk och sedan vid Forsmark.

Det var nu som bergsbruket vid sidan av jordbruket blev betydande. I Uppland fanns ju dannemorajärnet. 1668 anlades vallonhammare och tysksmideshammare vid Harg.

Det gick åt mycket kol samt ved till kolningen varför bönderna på Värblingsö fick betala sina arrenden med kol. Raphael Pousett övertog 1749 skatterätten av 3/4 mtl Södergården på Värblingsö från Axel Oxenstjerna, som då var ägare till Harg, mot årlig ränta i kol samt mot en grufva som Pousett ägde vid Börstil.

Likaså fick bonden Erik Ersson på Norrgården på Värblingsö år 1756 överta skatterätten av 3/4 mtl emot 48 läster kol om året samt 1/2 mtl i Malsätra.

Nu har vi kommit fram till mitten av 1700-talet varför det "bara" återstår så där 250 år fram till vår tid. Det är fascinerande att tänka sig in i hur det var förr.

Här följer ett utdrag av Martins tolkning av hur en tiggare kom till Värblingsö och om hans bittra öde.

Sommaren 1994

Anita

DEN ENES BRÖD OCH DEN ANDRES DÖD.

Lars Larssons hustru ryckte plötsligt till när hon i det svaga eftermiddagsljuset som vanligt vid den här tiden av året satt nära den öppna spisen och kardade ull för varma vinterstrumpor till sin man. Hörde hon inte knarrande ljud av fotsteg utanför huset? Det var i slutet av vintern. En vinter med snö och kyla. De senaste dagarna hade kölden avtagit. Istället hade det mulnat och någon dimbank svepte stundtals in över ön.

Jo visst var det fotsteg och någon som fumligt öppnade ytterdörren. Men vem kunde det vara. Hon sneglade mot sin man, som inte satt långt ifrån, sysselsatt med att laga strömmingsskötan som han ägde gemensamt med grannen Erik Tomson. I år var det Lars tur att se till att den var hel till den nya fiskesäsongen. Också husbonden såg frågande mot dörren och undrade vem det kunde vara. Grannarna tittade väl över till varandra någon gång emellanåt - men vid den här tiden på dagen? Hade något hänt? Hade någon plötsligt blivit sjuk eller vad kunde det vara?

Det var korta dagar nu på vintern. Så länge det var ljust pockade skogssysslorna på för att man skulle få fram timmer, ved och kol medan det ännu var före. När det började skymma på blev det en stund över för snickerier, smide och skötsel av fiskegarnen innan ladugårdssysslorna tog vid. Först efter kvällsvarden kunde grannen någon gång knacka på dörren i något ärende. Men vid den här tiden var det inte vanligt.

Ett par stampningar hördes ute från farstukvisten. Besökaren hade tydligen pulsat i snön. Så ett par försiktiga dunkningar på dörren. Lars bjöd besökaren stiga in. Med tveksamma steg klev en främmande gestalt över den höga tröskeln och önskade frid i stugan. Lars och hans hustru hade svårt att tro sina ögon. En trashank med utmärglade anletsdrag, smutsig och ovårdad. Fotbeklädnaden var usel. Alltför usel för att vara lämplig i detta väglag. Alltför trasig för att bäraren torrskodd skulle kunna komma över fjärdarnas osäkra isar vid strömdrag och när det var stöp, d v s när vatten trängt upp genom isen och gjort snötäcket blött.

Den objudne gästens ålder var svår att uppskatta men att det var en människa som haft det svårt här i livet var det inte att ta miste på. Inåt landet hade det tidigare berättats om kringvandrande trashankar, som sökte hjälp. Det var ofta soldater, som under många år fått utstå vedermödor under Gustaf II Adolfs härjningar och snöpliga nederlag i främmande härjade länder. Kriget hade för soldaterna blivit ett helvete på jorden men fredan innebar för många ofta en ännu större misär. Två tredjedelar av den svenska jorden låg för fädot och resten var dåligt skött när freden äntligen kom. En fred med återvändande spillror av den svenska armén och med ännu flera munnar att mätta. I det läget var tiggeriet det enda som återstod för att mätta en hungrig mage och för att under natten ge tak över huvudet för en frusen hemlös vandrare. Dessa tiggare var inte välkomna någonstans

och det ryktades också om att besökaren ibland t o m med våld tilltvingat sig åtrådda förmåner.

Tiggaren vände sig först mot hustrun men förstod ögonblicket därpå att det var husbondens svar som gällde. Han frågade lågmält och försagt om han möjligen skulle kunna få en bit mat och få övernatta på en höttapp i något hörn i ladugården. Fähuset skulle ge honom inte bara tak över huvudet utan också litet värme. Där skulle ingen klaga över otäck stank från de paltor han bar eller rädas de löss som förökade sig snabbt i hans okammade, tovigga hår. Och kanske,----kanske? Tanken på doften från spenvarm mjölk låg snubblande nära liksom begreppet att nöden har ingen lag. Men nej,--- inte skulle ett ivrigt förväntat ja från husbonden lönas med en ohederlig handling.

Lars tittade frågande på sin hustru, som gav samma frågande blickar till svar. Visst tyckte hon synd om den stackarn och visst hade de några smulor mat att avstå till en hungrande. Men det var samtidigt svårt att bortse från alla varningar som var i omlopp. I flera omgångar under de passerade ofredsåren hade farsoter grasserat och skördat många liv, inte minst bland barn och ungdomar. Det påstods också att kringströvande tiggare varit de stora smittospridarna. Det käraste och för den annalkande ålderdomen nödvändigaste man hade var barnen. Hade de mäntro redan gjort något de skulle få ångra? Var det rätt att över huvud taget släppa in främlingen i stugan? Lars tittade åter på hustrun och barnen och därefter på tiggaren. Svaret ville stocka sig i halsen. Men det måste bli sagt. Nej, främling - vi har ingenting att ge, varken mat eller logi.

Tiggaren vände blicken mot den varma falnande glöden i den öppna spisen, därefter mot en olycklig och skamsen matmor, gick så tillbaka och öppnade dörren. Snart hördes knarr av steg, som avlägsnade sig i riktning mot granngården.

Hos Erik Tomsson, som bodde strax intill Lars, upprepades ungefär samma scen. Men där fick han åtminstone ett gott råd. På grannön Tvärnö fanns två byar med sammanlagt sju hemman, mera välbärgade än de på Värlingsö. Det var bara några hundra meter över sundet och inte svårt att se andra stranden även om det nu hade börjat bli litet skumt. Tiggaren samlade alla sina krafter och påbörjade vandringen i angiven riktning. Det var tunggått i den djupa snön, men vad värre var hade ett dimbälte just svept in över ön. Han nådde så småningom den andra stranden men insåg snart att han måste ha kommit vilse. Ön var av allt att döma obebodd och inte alls så stor som han föreställt sig Tvärnö. Men vart skulle han ta vägen? Dimman bara tätnade och mörkret tilltog alltmer liksom hungern och kölden. En stor, yvig gran fick släppa till sina lurviga grenar till en nödtorftig bädd i det fria. Det doftade friskt av de gröna granbarren, tröttheten började ge vika, hungern kändes inte längre lika besvärande och kroppen kändes inte bara behagligt varm utan t o m obehagligt het. Han måste ta av sig vantarna och knäppa upp några knappar i storvästen. Inom en stund sov han. Sov djupt. En ljuv sömn, som aldrig skulle ta slut.

Under de två senaste åren har Anita, Sonja och jag försökt att dokumentera Värlingsös och dess bebyggares historia så långt

tillbaka i tiden som möjligt. Det är med sorg och saknad vi försöker fullfölja planerna utan Sonjas medverkan. Hon hann att före sin bortgång bidra med mycket värdefull forskning, som hon hade fullbordat dagarna strax före sin hädanfärd.

Ovanstående berättelse om tiggaren bygger på ett protokoll ur domboken för Frösåkers Häradsrätt från år 1759. Detta ger visserligen bara en del intressanta och kalla fakta om tilldragelsen, men har på samma gång givit näring åt fantasin att skapa sig en mer levande bild av händelseförloppet.

Sporadiska uppgifter om Värblingsös bebyggare har vi funnit från 1300- och 1400-talet. Från och med 1500-talet har vi kunnat följa dem ganska väl och från mitten av 1600-talet och framåt i obruten följd.

Under nästa år hoppas Anita och jag kunna färdigställa en skrift om Värblingsös historia och i den får Du också veta slutet på den tragiska historien om tiggaren, som ingen vågade härbergera.

M a r t i n